

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА
АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

Д 10.24.700 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

Кол жазма укугунда

Супаева Аида Акунбековна

**“Манас” эпосунда ооруга жана аны айыктырууга байланыштуу
аталыштардын структурасы, семантикасы жана
этимологиясы
(С.Каралаев, С.Орозбаков, Жусуп Мамайдын варианттарын
салыштыруу)**

10. 02. 01 – кыргыз тили

**Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын**

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2025

Диссертациялык иш К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчиси: **Мусаев Сыртбай Жолдошович**
филология илимдеринин доктору, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академиги, Б. М. Юнусалиев атындагы Тил институтунун директору

Расмий опоненттер:

Жетектөөчү мекеме:

Диссертациялык иш 2025-жылдын _____ саат 14:00 дө Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.24.700 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек ш., Фрунзе көч., 547. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc.vak.kg/b/102-e6q-jiw-jrm>

Диссертация менен Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч., 547), Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун (720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265а) илимий китепканаларынан жана Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиясынын сайтынан (<https://vak.kg/>) таанышууга болот.

Автореферат 2025-жылдын _____ жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, филология
илимдеринин доктору, доцент

С. К. Каратаева

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Илимий медицина жаралганга чейин эле эл арасында дарыгерчилик мыкты өнүккөндүгүнө жалпы эле элдик оозеки чыгармачылыктан, эпостордон алынган мисалдар далил болот. Бүгүнкү күндө элдик дарыгерчиликте колдонулган дары-дармектердин, ыкмалардын же аспаптардын аталыштары эскирген түшүнүктө кабыл алынса, айрымдары азыркы илимий медицинада жаңыланган түрдө колдонулуп келет. Алсак, *аштар - скальпель, тинтүүр - ланцет, картык-медициналык банка* ж.б. Алардын нукура кыргызча аталыштары менен бирге араб, перс, монгол тилдеринен кирген аталыштарды дагы кезиктирүүгө болот. Кыргыз элинин салттуу билимдеринин табиятына жана алардын эл арасына тарап колдонулушуна байланышкан маселелерге акыркы убактарда гана көңүл бурулуп, алар философиялык, тарыхый-этнографиялык, медициналык, этнопедагогикалык өңүттөн карала баштады. Элдин салттуу билимдери, аны күнүмдүк жашоодо колдонуу жөнүндөгү маалымат, ооздон-оозго, бир муундан экинчи муунга өтүп отурган. Мындай маалымат кыргыз элинин руханий-маданий дөөлөтүнүн булагы болгон “Манас” эпосунун ар кыл варианттарындагы материалдарында кеңири берилген, өзүнүн атайын атоо сөз бирдиктери, терминологиялык системасы да кылыптанган. Бирок бир маселе лингвистикалык өңүттө илимий иликтөөгө алынып, ал тилдик бирдиктердин функционалдык-семантикалык, структуралык, этимологиялык табияты аныктала элек эле. Ушул өңүттөн алганда элдик салттуу билимдердин бир багыты катары оору жана аны дарылоого байланыштуу дарылардын, аспап-куралдардын аталыштарын, терминологиялык системасын тилдик аспектиден талдап, алардын структурасын, функционалдык – семантикалык өзгөчөлүктөрүн, этимологиялык тарыхый семантикасын бир гана манасчынын эмес, эки башка мамлекеттин аймагында жаралган улуу үч залкар манасчынын варианттарындагы материалдын негизинде талдоо жүргүзүү теманын актуалдуулугун жана иллюстративдик материалдын ишенимдүүлүгүн көрсөтөт. **Диссертациянын илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы.** Диссертациянын темасы К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин түркология факультетинин кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасынын илимий иштеринин планына дал келет.

Изилдөөнүн максаты: “Манас” эпосундагы оорулардын жана аларды айыктырууга байланыштуу аталыштардын лексикалык-семантикалык, функционалдык өзгөчөлүктөрүн, этимологиясын аныктоо жана анын тилдин лексикалык системадагы ордун көрсөтүү.

Бул максатты аткаруу үчүн төмөнкүдөй конкреттүү милдеттер каралды:

1) Жалпы лингвистика, түркология, кыргыз тил илиминде ооруга жана аны айыктырууга байланыштуу салттуу дарыгерчиликтин аталыштарына арналган эмгектерде берилген илимий теориялык жоболорду талдоо менен, проблеманын кыргыз тили илиминдеги абалын аныктоо;

2) “Манас” эпосундагы ооруга жана аларды айыктырууга байланыштуу атоолорду тематикалык топторго бөлүштүрүү менен классификациялоо;

3) Ооруга жана аларды айыктырууга байланыштуу атоолор жөнүндө буга чейин жарык көргөн жергиликтүү жана чет элдик илимий-теориялык маалыматтар менен таанышуу аркылуу эпостогу аталыштарды этнолингвистикалык системанын бирдиги катары аныктоо;

4) “Манас” эпосундагы ооруга жана аларды айыктырууга байланыштуу атоолорго лингвистикалык өңүттө структуралык, функционалдык-семантикалык жана этимологиялык анализ жүргүзүү;

5) Эпосто ооруга жана аларды айыктырууга байланыштуу атоолордун этнолингвистикалык табиятын конкреттүү факты-материалдардын негизинде чечмелеп берүүгө аракеттенүү;

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы – кыргыз тил илиминде биринчи жолу ооруга жана аны айыктырууга байланыштуу аталыштар “Манас” эпосун улуу үч манасчы айткан варианттарынын материалдарынын мисалында этнолингвистикалык багытта каралып, түрк тилдүү элдерде колдонулган тилдик бай факт-материалдар, илимий-теориялык адабияттар, изилдөөлөр, көз караштар кеңири талкууланды. Бул илимий иште “Манас” эпосунда кездешкен ооруга жана аны айыктырууга байланыштуу аталыштардын структуралык, семантикалык жана этимологиялык табияты алгачкылардан болуп иликтөөгө алынды.

Иштин практикалык мааниси. Изилдөөнүн жыйынтык-натыйжалары тектеш түрк элдеринин тилин, маданиятын салыштырууга мүмкүнчүлүк берет. Илимий иштин жыйынтыктарын лексикология, этнолингвистика, этнография, педагогика, “Манас” таануу курстарында лекциялык, практикалык сабактарда жана ушул багыттар боюнча окуу методикалык китептерин, пособиелерди даярдоодо материал катарында пайдаланууда таяныч болот, ошол эле учурда аны практикалык медицинада колдонууга да мүмкүн.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Кыргыз элинин салттуу билимине тиешелүү маселелерди тилдик өңүттө изилдөө этнолингвистикалык материал катары этнология менен тыгыз карым-катышта жүргүзүлүшү керек жана кыргыз тили илиминин этимология багыты тармактык жана тармактар аралык аспектиде кенен изилдениши этнолингвистика тармагы үчүн өтө маанилүү илимий маселе деп эсептөөгө болот.

2. Ооруга жана аны айыктырууга байланыштуу салттуу билимде колдонулган аталыштар таза лингвистикалык структуралык, семантикалык бирдик катары элдин тааным (познание) мүмкүнчүлүгүн анын тарыхый этнографиясы менен биримдикте кароого мүмкүнчүлүк берет;

3. “Манас” эпосундагы элдик дарыгерчиликке байланыштуу аталыштар – белгилүү бир семантикалык милдет аткаруу менен, кыргыз салттуу билиминдеги тилдик байыркы катмарды түзөт, тилдин тарыхый лексикологиясы, грамматикасы үчүн материал болот.

4. Кыргыз элинин салттуу билимдерин тармактык багыттар боюнча терең изилдөөлөрдү жүргүзүү аркылуу этнолингвистика багытын калыптандырууга өбөлгө түзөт.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Диссертациялык иштин максаты менен милдеттеринин аныкталышы, илимий адабияттарга сереп салынышы, факт-материалдарды топтоо, аларга анализ жүргүзүлүшү, коргоого коюлган теориялык негизги жоболор, изилдөөнүн натыйжасында аткарылган жыйынтыктар изилдөөчүнүн жеке салымы.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы жана жарыяланышы. Диссертациянын темасына байланыштуу иштин мазмунун чагылдырган 8 макала жарыяланып, анын ичинде Кыргызстанда РИНЦ индексине кирген басылмаларда 7 макала, чет элдик илимий басылмаларда 1 макала жарык көрдү. Изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча республикалык, эл аралык илимий-теориялык жана практикалык конференцияларда, симпозиумдарда баяндамалар жасалды.

Изилдөө ишинин түзүлүшү. Диссертациялык иш киришүүдөн, 3 баптан, корутундудан, илимий адабияттардын тизмесинен, тиркемеден турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациялык иштин актуалдуулугу негизделип, изилдөөнүн объектиси, предмети, максаты, милдеттери көрсөтүлүп, илимий жаңылыгы, коргоого коюлуучу негизги жоболор белгиленип, алынган натыйжалардын колдонулуу чөйрөсү аныкталып, алардын апробациясы, жарыяланышы жана иштин түзүлүшү тууралуу маалыматтар берилген.

I бап “Кыргыз салттуу билимин изилдөөлөргө жалпы сереп” деп аталып, салттуу билим түшүнүктөрүнүн жалпы тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тил илиминде изилденишинен кыскача маалымат берилет.

1.1. Салттуу билим жөнүндө түшүнүк. Салттуу билим жөнүндөгү алгачкы байкоолор. Кыргыздын салттуу билими – алардын эл катары жашоо-тиричилигиндеги көйгөйлөрүн чечүү үчүн байыртадан колдонулуп келген турмуштук таанымы, бай тажрыйбалары, билимдери, жашоо ыкмаларынын топтолгон системасы. Салттуу билим шак эле калыптанбайт, ал кылымдар бою өнүгүп келет.

XIX к. аягы, XX к. башында кыргыздардын жашоо тиричилиги, салттуу билимдери В. В. Бартольд, В. В. Радлов, В. И. Кушелевский, Ф. И. Поярков, Ч. Ч. Валиханов өңдүү окумуштуулардын байкоолорунун объектиси болуп калат. Кийинчерек кыргыз элинин салттуу билими тууралуу илимдин ар тармагы: философия, этнография, этнопедагогикада айрым байкоолор жүргүзүлүү менен, салттуу билимдин коомдогу орду жана ролу тууралуу М. Т. Айтбаевдин [1959], Б. Аманалиевдин [1963], А. А. Байбосуновдун [1990], Г. Т. Ботоканованын [2012], Ж. Бөкөшовдун [2013], Тентигул к. Назиранын [2018], Ы. М. Мукасовдун [2021], Ө. Макелектин [2021], М. Р. Рахимованын [1993] А. Муратовдун [2015, 2016, 2021] ж.б. изилдөөлөрү жүргүзүлгөн. Кыргыз тили илиминде Б.Усмамбетовдун *“Кыргыз тилиндеги кол өнөрчүлүк терминдери (ат жабдыктар материалдары боюнча)”* [2001], А. Джапановдун *“Кыргыз тилинин тамак-аш лексикасы”* [2004], Г. Шакенбаеванын *“Кыргыз тилиндеги саймачылык өнөрүнүн лексикасы”* [2010] аттуу бир топ диссертацияларда кыргыз кол өнөрчүлүгү, салттык ыкмалар, буюмдардын, кийимдердин түрлөрүн, аталыштардын лексика-семантикалык, грамматикалык жол менен жасалуу жолдоруна жана аларга этимологиялык анализ жүргүзүлөт.

Кыргыз салттуу билимдеринин түрлөрү. Кыргыздын жоокерлери аскердик жана техникалык билимдерди мыкты өздөштүргөн. Көчмөн жашоодо уруулук кагылышуулардан улам эли-жерин коргоо үчүн кийинки муунду аскердик согуштук тактикаларга машыктырышкан. Курал-жарак, буюм-тайымдарды жасоодо элдин *салттуу кол өнөрчүлүк билимдери физикалык-химиялык, математикалык билимдери, элдик календарь, астрономиялык эсепчилик, дарыгерчилик өңдүү билимдери* менен тыгыз байланышкан. Кыргыздарда *элдик дарыгерчилик билимдеринин* мааниси терең болгон. Элдик дарыгер оорулуунун күрөө тамырын кармап, оорунун мүнөзүнө жараша *“ысык”, “суук”* деп бөлгөн. Бул ооруну аныктоодогу негизги ыкмалардан болуп, *“ысык ооруда”* - тамакка табиттин жоктугу, дененин ысып, тамырдын тездеп согушу байкалат. *“Суук ооруда”* адам чыйрыгып, тамыр жай согот. Ооруну аныкташ үчүн *“тамырчы”* тамыр кармап, сынган же чыккан сөөктү *“сыныкчы”* дарылап, *“картыкчы”* денедеге уюган канды же туюк жараны *картык* менен сордурган. Натыйжада, элдик дарыгерчиликте ушул өңдүү адистиктер пайда болот. Дарылоодо *“картык”, “тинтүүр”, “аштар”, “шакшак”* сыяктуу аспаптар колдонулгандыгын жазма булакта факт катары кагазга түшүрүлгөндүгү элибиздин медициналык билими узак кылымдардан берки далили.

II бап “Изилдөөнүн материалдары жана методдору” деп аталып, изилдөөнүн объектиси, предмети, материалдары, методдору, семантика, семантикалык талаа, сөздүн структурасы, этимологиясы, принциптери, түрлөрү жөнүндө маалыматтар берилген.

2.1. Изилдөөгө С. Каралаевдин, С. Орозбаковдун, Ж. Мамайдын варианттарындагы “Манас” бөлүмдөрү алынды. Эпосто берилген салттуу дарыгерчиликке байланыштуу аталыштар тилдик факт-материалдар, лексикалык бирдиктер **изилдөөнүн объектисин** түзсө, **изилдөөнүн предмети** - “Манас” эпосунда ооруга жана аларды айыктырууга байланыштуу аталыштардын структурасы, семантикасы жана этимологиясы. Элдик дарыгерчилик - С. Орозбаковдун 1978-1982-ж. С. Каралаевдин “Манас” бөлүмүнүн 1984-1986-ж. Ж. Мамайдын “Манас” бөлүмүнүн 1995-ж. жана 2004-ж. жарык көргөн “Манас” китептеринде кезиккен оорулар, аларды айыктырууга байланыштуу аталыштарды билдирген сөздөр, сөз тизмектери аркылуу иликтөөгө алынды. *Дарыгерчиликке байланыштуу эпосто кезиккен аталыштар бардыгы болуп диссертацияда-105; анын ичинде элдик кесипчиликке байланыштуу аталыштар -26; С. Каралаевдин вариантынан оору аталыштары-22, дары-дармек аталыштары-10; колдонгон буюм, аспаптар-4; бардыгы -36; С.Орозбаковдун вариантынан оору аталыштары-1-9; 2-5; 3-4; 4-3 жалпы-21; дары-дармек аталыштары-9; колдонгон буюм, аспаптар, ыкмалар-12; бардыгы-42; Ж. Мамайдын вариантынан оору аталыштары-1-11; 2-18; дары-дармек аталыштары-23; колдонгон буюм, аспаптар, ыкмалар-13; бардыгы-65. (С. Каралаев- “Семетей”-3, “Сейтек - 2; Ж. Мамай “Семетей-3, “Сейтек-3”) аталыштарды кезиктирдик.*

Оорунун мүнөзүнө жараша азыркы илимий медицинадагы бөлүмдөрдүн аталыштарын эске алуу менен төмөндөгүдөй лексика-тематикалык топторго бөлүндү:

1. Акушердик менен байланыштуу аталыштардагы топ: төрөө жана аял оорулары; 2. Жугуштуу оорулар менен байланыштуу аталыштардагы топ; 3. Фармакологиялык аталыштардагы топ; 4. Ортопедия менен байланыштуу аталыштардагы топ; 5. Диетология менен байланыштуу аталыштардагы топ; 6. Эпилепсия менен байланыштуу аталыштардагы топ; 7. Физиотерапияга байланыштуу аталыштардагы топ; 8. Токсикология менен байланыштуу аталыштардагы топ; 9. Хирургия менен байланыштуу аталыштардагы топ; 10. Дарылоодо колдонулуучу аспаптар; 11. Элдик дарыгерчиликтеги кесиптик лексика;

Ишибиздеги изилдөөгө алынган материалдардагы аталыштарга анализ жүргүзүүдө К. Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгү”, “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү”, Э. В. Севортяндын “Этимологический словарь тюркских языков” деген 7 томдук эмгеги, “Байыркы түрк сөздүгү”, “Монгол тилинин этимологиялык сөздүгүнүн” 3 томдугу, “Манас” энциклопедиясы 1-2-томдору, К. Карасаевдин “Кабус Наама, “Манас” сөздүгү, “Кыргыз тилинин лингвистикалык маалымдамасы” өндүү илимий булактар каралды. Изилдөө ишибизде маалымат булактарын топтоодо, системалаштырууда

сыпаттама методу, аталыштарга структура-семантикалык, этимологиялык анализдин принциптери колдонулду.

2.2. Семантика, семантикалык талаа тууралуу кыскача түшүнүк.

Тилдик бирдиктердин маанилик табиятын изилдөөчү илимдин бир тармагы семантика деп аталат. Грек тилинин “sema”-белги, “semantikos”-белгилөөчү деген түшүнүктү туюндурат. Семантикадагы *белгилөөчү* болуп сөздүн сырткы формасы, акустикалык белги болгон тыбыш, графикалык белги болгон тамга каралса, *денотат* болуп көрүнүш, белгиленген нерсе, ал эми ошол көрүнүштүн адамдын туюм-сезиминдеги чагылдырылышы *белгиленүүчү* болуп саналат. Тил илиминде “семантикалык талаа” түшүнүгү колдонулат. Жыйынтыктап айтканда, семантикалык талаа маанилик жактан иликтешкен сөздөрдүн, сөз айкаштарынын бир системасы катары эсептелет.

2.3. Сөздүн структурасы, сөзгө структуралык анализ жүргүзүү. Сөз структурасы жагынан бир кылка эмес, анткени морфемалар бардык учурда эле бирдей боло бербейт. Талдоо жүргүзүүдө анын маанилик касиети, морфологиялык түзүлүшү, тарыхый абалы сыяктуу өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурулат жана анын этимологиясы да аныкталат. Тилдеги сөздөр теги жактан төл сөздөр менен чектелбестен, өздөштүрүлгөн сөздөрдүн, туунду сөздөрдүн бар экендигин айгинелейт. Өздөштүрүлгөн сөздөр ошол тилдин эрежелерине баш ийип кызмат кылат. Изилдөө ишибизде “Манас” эпосунда ооруга байланыштуу аталыштарга чакан структуралык анализ жүргүзүүдө алардын кандай структурадан турары белгилүү болду. Биринчиден, бул аталыштар өз ичинен жөнөкөй жана татаал, тубаса жана туунду болуп бөлүнүшүп, тубаса аталыштар уңгу менен мүчөгө ажырабайт. Аларга: *сүт, бал, суу, май, өт, дары, нуш, медет, кан* сыяктуу аталыштар кирет. Булар байыркылыгы, көп маанилүүлүгү менен өзгөчөлөнүп, фразеологизмдердин тутумунда жолуккан учурларын кездештирдик. Туунду түрдөгү аталыштар зат, сын атоочтордон, этиш сөз түркүмдөрүнүн морфемаларынын жардамы менен жасалат. Алсак, *жөнөкөй аталыштардын мисалында бакшы, талгак, жерик, мартуу, безгек, кезик, чечек, медет, оржемил, мумия, (момия, кумия), күчала, ж.б.* Мисалы: *-гак // -гык > -ак // -ык > -к* морфемасы *этиш сөздөрдөн туунду сөздөрдү жасоо менен, заттын жөндөмүн, сапатын билдирет. Тал // талы + - гак = талгак, без+гак = безгек -гак (-гек,-гок,-гөк, ж.б.)* этиштен зат атооч жасоочу мүчө; *Жери+ -к (-ак,-ек,-ок, ж.б.)* жерик этиштен сын атооч жасоочу мүчө; *Сын+ -к(-ык) = сынык* этиштен сын атооч жасоочу мүчө;

Аталыштардын татаал сөздөрдүн мисалында берилиши. Кыргыз тили татаал сөздөрдүн тобуна кирген кош сөздөргө, кошмок сөздөргө бай. Алардын ар бир компоненти же экөө тең мааниси түшүнүксүз келген сөз тизмектеринен турарын байкадык. Ал эми мааниси түшүнүксүз болгон айрым компоненттери кошулуп айтылган түгөйүнүн тыбыштарына карай, сөздөрдүн түгөйүнө карай өзгөргөн учурларды эпикалык чыгармалардан

жолуктурууга болот. Алсак, *аны-үнү* же *аны-сапы* ж.б. Бул берилген мисалдарда *аны-үнү* кош сөзүндөгү *үнү* сөзү *сапы* сөзүнө алмашылган учурда деле мааниси өзгөрбөй, эпикалык дары мааниси боюнча сакталды.

Үнү деген дары бар,

Аны деген бир дары,

[С.К.226-б.]

Аны менен сапыны,

Кутуга экөөн коштуруп,

[Ж.М. 282-б.]

Кошмок сөздөргө мисал катары: *кустурма дары, кайнатма кара дары, катырма дары, мээр чөп, кажырдун өтү, чар дары* ж.б. Алсак, *кыр+ма* сөзүнүн уңгусу **кыр** сөзү түрк тилдеринде душман, күчтүү, жалындуу душман маанисинде берилип, кийинки лексикалык паралеллдери катары бөксө тоо, нерсенин чети, жээк, кыруу, түп тамыры менен жулуу, талкалоо, сындыруу, ж.б. түрүндө берилген: *кыр / хир / хыр, хер* ж.б. ал эми - *ма* курандысын кабыл алуу менен кырма сөзү-ногой, каракалпак тилдеринде “*жыгач аяк*”, кыргыз тилинде *кырма табак*, (точное деревянное блюдо) татар тилинде *кырма аяк / диал. кырмайак* маанисинде, жана *кырма* сөзүнүн бир нече омоформаларына токтолгон [Санжеев, Орловская 2018]. **Кызыл** сөзү тилчилер В. Банг менен В. Радловдун пикири боюнча **gizil** сөзү **giz+sil** кызылыраак **giz** -именная основа, а **-sil** -аффикс ослабления степени качества деген түшүнүктө болорун айтышкан [Санжеев, Орловская 2018]. Демек, эпостогу дарынын **кырма кызыл** деп аталышы кызыл түстүү дарыны кырып алуу жолу менен кыймыл-аракеттин бир нече ирет кайталанып жасалгандыгынан улам аталса керек деген бүтүмгө келдик.

Компоненттери бирдей сөз түркүмүнөн жасалган кошмок сөздөр:

зат атооч + зат атооч: кажырдун өтү, чар дары;

Компоненттери ар башка сөз түркүмүнөн жасалган кошмок сөздөр:

этиш+сын атооч+зат атооч: кырма кызыл дары, кустурма дары, кайнатма кара дары, катырма дары, сын атооч+зат атооч: мээр чөп;

Түзүлүшүнө карай:

Компоненти уңгу түрүндө турган кошмок сөздөр: *чар дары, мээр чөп, куну дары, нуш дары, ж.б;* Компоненттеринин бири – уңгу, экинчиси – мүчөлүү кошмок сөздөр: *алтай кырмызы, садага чабуу, кебек түтөтүү, ж.б;* Биринчи компоненти мүчөлүү, экинчи компоненти уңгу түрүндө турган кошмок сөздөр: *кырма кызыл дары, кустурма дары, катырма дары, ж.б.*

2.4. Этимология анын табияты. Ал жөнүндө жалпы маалымат.

Этимология грек тилинин **etymologia** сөзүнөн алынып, **etymon** сөздүн түпкү мааниси, чындык, реалдуу жана **logos** сөз, окуп, түшүнүү деген сөздөрүнүн айкалышынан алынган. Тилдеги тарыхый процесс болуп анын өзгөрүшү, жаңыланышы, толукталышы эсептелет. Анткени тил бир калыпта кыймылсыз тура бербейт. Ал жандуу организм сыяктуу, өнүгүп-өркүндөө процессинде тилдин тыбыштык түзүлүшү акырындык менен өзгөрөт. Буга географиялык шарттар, кошуна жашаган элдер менен карым-катыштар, алака

мамилелер таасирин тийгизет. Ушундан улам сөз формаларында айырмачылыктар, сөздүн тыбыштык түпкү турпаты, алардын түпкү маанисин ачып берүү зарылдыктары бара-бара этимологиянын негизги милдетине айланат. Демек, этимологиянын артыкчылыгы - сөздөрдүн түпкү тарыхын изилдеп жатып, көптөгөн баа жеткис факт-материалдарды, сырларды ачып бере алгандыгында. Анын лингвистикалык илим катары саналашы - сөздүн табиятын, маанисин, башка тилдердеги сөз менен сөздү, тыбыш менен тыбышты, айрым учурларда туруктуу сөз айкаштарын салыштырып изилдөөсү эсептелет. **Этимологиянын негизги объектиси** болуп анын алгач эмненин (сөздүнбү, сөз айкашынынбы же сөз мүчөсүнүнбү) түпкү тегин иликтей турагандыгын тактап алышыбыз керек. Эгер сөзгө этимологиялык анализ жүргүзө турган болсок, ал этимологиянын негизги объектиси, сөз мүчөсүнө же тыбышка анализ жүргүзө турган болсок, негизги объектибиз ошол тыбыш, ал эми туруктуу сөз айкаштарына илик жүргүзө турган болсок, анын ар бир компонентине ошол эле учурда бир биримдикте билдирип турган лексикалык маанилерине карата да иликтенет жана ал негизги объект болуп эсептелет. Этимологиялык анализ жүргүзүүдө сөздүн түпкү тегин аныктоо үчүн бир канча тилдер менен салыштыруу жүргүзүлөт. Андыктан кошумча объектилер дагы болушу мүмкүн. Мисалы, кыргыздар жугуштуу ооруга абдан маани берген. Алсак, **чечек оорусу**. М. Кашкаринин “Дивану лугат-ат түрк” сөздүгүндө жана байыркы түрк сөздүгүндө чечек — **çäçäk-чечек**, гүл деп берилсе, [Древ.сл, 1969]. алтай, крым татарларынын тилинде- чечек оорусунун аталышын **чача, чача мумы** (чечектин энеси) же диний ишенимде оорунун ээси- аял киши дешкен. Башкыр тилинде **чечек** сөзүнө байланыштуу бир нече сөз айкаштарын байкоого болот: **сәсәк ояһы** (оорунун өтүшүп кеткени, оорунун очогу), **һыу сәсә ге** (ветрянка; суу чечек), **кара сәсәк; күк сәсәге** (асман чечек), **сәсәк сыгыу** (чечек менен ооруп калуу;), **сәсәк батыу** (оорунун күч алып кеткен учуру). Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө **чечек** сөзү - 1. жугуштуу оору ; 2. тилдөө маанисинде көбүнчө тестиер, өспүрүм курактагы балдарга карата айтылуучу сөз. М, Сениби, чечек! [Кырг. тил. түш. сөзд. 2015]. 3. Диал. Байчечекей. К. Юдахиндин сөздүгүндө улуу тумоо, чоң жарыктык, баягы жарыктык. Өтмө маанисинде **чечек чыккансып** - элден качып, эл арасынан безип, жалгыз үй олтуруу [К. Юдахин, 1985]. деп берилген. Демек, **чечек** сөзү этимологиялык изилдөөнүн **негизги объектиси**, ал эми анын изилденишиндеги башка тилдердеги тыбыштык айырмачылыктары анын **кошумча объектиси** болуп калды. Сөздүн түпкү тегин аныктоодо келип чыгышын, пайда болушун, этимологиялык табиятын ачууда **этимология бул принциптерге таянат:**

1. Фонетикалык же тыбыштык принцип;
2. Морфосемантикалык принцип;

3. Тарыхый принцип;

Фонетикалык принципте негизги көңүл тыбыштарга бөлүнөт. Мисалы, эпосто кездешкен дары - *мумия* ~ *мобия* ~ *момия* ~ *мумуя*. Мында “*м*” тыбышы менен “*б*”, “*у*” тыбышы менен “*о*” тыбышынын тарыхый алмашуулары эсептелет жана ал кайсы доорго таандык экендиги аныкталат.

Морфосемантикалык принцип. Мында сөз мүчөлөрү, морфемалардын билдирген маанилери такталат. Мисалы, *сынык* сөзүнүн этимологиясына токтолсок “*сын*” сөзүнүн байыркы уңгусу *сы-* сөзү. I. Сындыруу, талкалоо, бүлдүрүү ж.б. II. жок кылуу ; III. сындыруу, кыйратуу ж.б. *сы>сын>дыр,-sundur*-алтай диалектисинде, крым, шор, кыргыз тилдеринде; *сындырыс-* хакас тилинде; *сундуî / сүндүî-* лобнор тилинде; *sinir*-түрк диалектисинде; *сынык > -ык / -ук /-ых, сынык >* сынган, талкаланган, жеңилген деген маанилерде колдонулат [Э. В. Севортян, т,7]. Кыргыз тилинде *сын* сөзүнүн сөз өзгөртүүчү жана сөз жасоочу мүчөнүн жалганышында сына -*a(-e,-o,-ө)* этиштен этиш жасоочу мүчө *сын+a = сына* бир нерсени баалоо деген мааниде; *сын+n+a+ак (-ек,-ок,-өк)* зат атоочтон зат атооч жасоочу мүчө *сын + ак = сынак* сынак китепчеси, сынак тапшыруу; *сынык* сынуу *сын + - уу* (кыймыл атоочтун мүчөсү) *сынуу* шагы сынуу; *сындыр сын + - дыр (-дир,-дур, ж.б.)* этиштин аркылуу мамилесинин мүчөсү жалганып *сындыр-нанды сындыр*; *сын + -ган (-ген,-гон ж.б.)* этиштин өткөн чагынын уюштуруучу мүчөсү менен *сынган идиш, сынган кол ж.б.*

Тарыхый принцип. Туруктуу сөз тизмектеринин келип чыгуу теги тилдеги байыркы көрүнүштөр аркылуу далилденет. Мисалы, кыргыз элинде жылнаама аңчылык, малчылык, дыйканчылык менен байланышкандыктан, ай аттарын дагы ошол аңчылык мезгилге байланыштырып аташкан. Алсак, аяк оона, жалган куран ж.б. “*Жалган куранда жалама айран ичет*” деген фразеологизмдеги “*жалган куран*” эликтин куран деген текесинин атынан аталып, кээ бир кайберендердин эрте төлдөп, төлү көпчүлүк учурда өлүп калгандыктан *жалган куран* аталат [А. Муратов, 2021] . Этимологиялык изилдөөлөрдүн натыйжасы этимологиялык сөздүктүн жаралышына түрткү болот. Этимологиялык изилдөө эки багытта ишке ашат. **Элдик этимологияда** – изилдөө эл арасындагы уламыштарга таянуу менен жүргүзүлүп, оозеки түрдө аткарылат. Тилдик факт-материалдардын далилдерине таянбайт. Буга мисал, *аны-үнү, аны-сапы, эбен-себен, чар дары*. Булар тууралуу так маалыматтар жокко эсе. Окуган адам ушундай дарылар болгон экен деген гана ойдо калат. **Илимий этимология-** сөздүн же сөз айкашынын түпкү тегин иликтеш үчүн атайын далилденген тарыхый факт-материалдарга таянат. Мисалы, *тинтүүр* – нукура кыргыз сөзү. *Тинт* деген этиш сөзгө *-уур (-үүр)*-этиштен зат атооч жасоочу мүчөнүн жалгануусу менен *тинт+ уур = тинтүүр* сөзү жасалган [К. Сейдакматов, 2003]. Азыр *тинтүүр* сөзү-*ланцет* деп которулат [К. Юдахин, 1985]. Ага байланыштуу

туундуу сөздөр: *тинт*, *тинтүү*, *тинтүүчү*, *тинтит*, *тинттир* деген маанилери колдонулат.

III бап. “Манас” эпосунда кездешкен оорулар жана аларды айыктырууга байланыштуу аталыштардын структурасы, семантикасы жана этимологиясы”. Белгилей кетүүчү жагдай, авторефераттын талабына ылайык, аталыштардын структура-семантикалык, этимологиялык табиятын ачып берүүдө толук бардык маалыматтарды камтый алган жокпуз. Мында аталыштардын структура-семантикалык жана этимологиялык табиятын ачуу жана варианттар ортосундагы айырмачылыктарына салыштыруулар болду.

Азыркы илимий медицинада оорунун ички органдардын оорулары, тери оорулары, сөөк-муун оорулары сыяктуу көп түрлөрү бар. Ал эми салттуу дарыгерчиликте оору эки түргө бөлүнөт: 1) *Көзгө көрүнгөн оорулар* жана *адамдарга белгисиз болгон оорулар*. Бардык оорулар *тышкы* жана *ички оорулар* деп бөлүнгөн. Тышкы ооруларды, ар кандай жаракаттарды май, өсүмдүктөрдөн алынган дарылар, кээде жаныбарлардын органдарын иштетип дарылашкан. Ички оорулардын себеби көрүнбөгөндүктөн, оорунун ээси бар деп ойлошуп, бакшыларга, куучуларга кайрылышкан. Элдик медицинада “*жандуу оору*” деген дагы түшүнүк бар. Жан дүйнөгө байланыштуу, психологиялык жактан жабыркаган оорунун түрү.

Салттуу дарыгерчиликтеги жана “Манас” эпосундагы оорулар боюнча И. Молдобаевдин, А. Муратовдун, Г. Т. Ботоканованын, Н. Тентигул кызынын, Н. Тахированын эмгектеринде элдик дарыгерчиликте ооруларды тематикалык жактан топторго бөлүштүрүшөт. Жалпы ооруларды, дарттарды мындай типтерге ажыратат: *төрөө жана аял оорулары; балдар оорулары; сезгенүү оорулары; муун жана кол аяк оорулары; ж.б.* [Г. Т. Ботоканова, 2015]. Тентигул к. Назира салттуу дарыгерчиликтеги рационалдуу жана эмпирикалык багыттары деп топторго ажыратса [Тентигул к.Н. 2018], Н. Тахирова «Манас» эпосундагы элдик медицина менен илимий медицинанын интеграцияланышын» бир нече топтордо берет.

Жогорудагы илимий изилдөөлөр этнография, философия, маданият таануу, адабият жана педагогикалык багытта жазылып, тиешелүү жыйынтыктар чыгарылган. Бирок буга чейин “Манас” эпосундагы оору аталыштарына лингвистикалык жактан анализ жасала элек эле. Бул жыйынтыктарга таянуу менен “Манас” эпосунда оору аталыштары, аларды айыктыруу ыкмалары 11 лексика-тематикалык топторго бөлүштүрүлдү:

3.1. “Манас” эпосундагы аял ооруларын билдирген лексикалык-семантикалык топ жана алардын структуралык - семантикалык этимологиясы. “Манас” эпосунда бул топко тиешелүү: *жерик, талгак, бакан коюу, толгоо тартуу, курсак оңдоо, бел тартуу, басып тартуу, мартуу, калчылдак, саруулоо* өңдүү бир топ аталыштарды кезиктирдик. Алардын ар бирине структуралык-семантикалык жана этимологиялык

анализдерди жүргүзүү менен варианттар ортосундагы айырмачылыктарга да токтолдук. Мисалы, аялдын кош бойлуу учуруна байланыштуу көрүнүш – **талгак**. Эпикалык чыгармаларда кош бойлуу аял кабылан, жолборс, илбирс ж.б. жаныбарлардын жүрөгүнө, жыландын, куштун ж.б. жандыктардын этине талгак болот. Бул боюнча эпосто:

*Ал Жакыптын зайыбы Ушулардын баарысы, Жинди болуп байбиче,
Күмөндүү талгак болуптур. Талгагымдын дарысы Жеригинен жүдөдү*
[С. К. 2, 49-б], [Ж. М. 62, 43-б], [С. О. 1. 51-б.]

Мында талгак сөзү (кыргыз тилине араб тилинин **тэлх**- туздун ачуусу+ак- туздуу тамакты каалоо). Туунду сөз–**талгактык** [К. Малаев. 2011]. Котормо жана түшүндүрмө сөздүктөрдө мындай чечмеленет: I. боюнда бар аялдын тамакка табити тартпай, башка тамакты, даамды эңсеши, күсөөсү; II.Өтмө маанисинде-кылдаттык; III. Күчтүү каалоо, өтө каалоо [К. Юдахин, 1985]. Тал III. 1. Эси ооп калуу, эс учун билбей калуу. Буларга салыштырмалуу алтай сөздүгүндө талгак - страдающий падучей болезнью, эпилепсией; талгак кижиге- человек, страдающий падучей болезнью; эпилепсия [Алт.- русск. сл. 2018]. маанилерин берет. Биздин оюбузча **талгак** сөзүнүн жасалышы төмөнкүдөй: *талы+-гак Тал I. Бутактары ичке, ийилчек келген жыгач өсүмдүгү; Тал II. Тарам-тарам болуп бөлүнүп кеткен ичке нерселердин бир даанасы; Талы III. 1).*Эси ооп калуу, эс-учун билбей калуу. 2). Чарчоо, чаалыгуу; Бул маанилердин ичинен **талгак** сөзүнө үчүнчү маанидеги **тал+-ы** эси ооп калуу деген этиш сөзгө этиштен зат атооч жасоочу +-гак (-гек,-гок, ж.б.) мүчөсүнүн жалганышы менен **тал+-ы+-гак** түрүндө **талгак** сөзү чыгышы мүмкүн деген пикирдебиз жана **ы тыбышынын апокапалык кубулушка** (тыбыштар сөз аягындагы басымга байланыштуу түшүп айтылбай калган учур) [Ж. Мукамбаев,1978]. дуушар болгондугун байкаса болот. С. Орозбаковдун вариантында талгак сөзү менен бирге “**жерик**” сөзү колдонулуп, этимологиясы чечмеленген. Бул параграфта аял ооруларына байланыштуу аталыштарга этнолингвистикалык илик жүргүзүлүп, этимологиялык табияты аныкталып, варианттар ортосундагы аталыштарга салыштыруулар жүргүзүлдү.

3.2. “Манас” эпосундагы жугуштуу оорулардын аталыштарын билдирген лексика-семантикалык топ жана алардын структуралык – семантикалык этимологиясы. “Манас” эпосунан кезиккен жугуштуу ооруларга **кара оору, кабыргадан кагынуу, чечек, кезик, келте, жөтөл** сыяктуу мисалдарды кезиктирдик. Алсак:

Кара оорудан катпайбы,

Мага окшогон балдарды

Кагын алып жатпайбы. [С.О. 4, 11-б.]

Кара оору-азыркы түшүнүк боюнча жалпы элди каптаган оору, эпидемия. “**Кара**” сөзү көп маанилүү сөз. Э. В. Севортяндын ЭСТЯ эмгегинде 1) өң-

түстү билдирип, түрк, азербайжан, каракалпак, кыргыз, казак, татар, алтай ж.б. тилдерде *кара/ qara / q'ara / хара* хакас / *хура* чуваш тилинде колдонулат.

2) Өтмө маанилерде *кул, күң* маанилерине эпитет катары кыргыз, түрк, казак, ногой, башкыр тилдерде колдонулат; **Кара** сөзүнүн семантикалык тарыхын түзүү үчүн туунду маанилерин монгол, перс тилдеринде салыштырган; [Э. В. Севортян, т 6].

а) кумык тилиндеги **кара эт** монгол тилинде *хар мах*; кыргызча *кара сөз*-монголдун *хар хер* (элдик тил), башкырча *кара буран* (вихрь) монголчо *хар салхи* (буря); кыргыз тилинде **кара сөз**-прозаикалык кеп;

б) азербайжанча **кара су** застойная вода-перс тилинде сийаһаб мутная, грязная **вода, саз**; чувашча *хура ҫил* (смерч)-перс тилинде сийаһаб; түркчө *yüzükara* (маскаранган) -перс тилинде сийаһру (намыссыз). Синонимдик катарлары да бар. Мисалы, 1. бир нерсени же бирөөнү кароо, дарылоо; 2. текшерүү, карап чыгуу; 3. багуу, кам көрүү, тарбиялоо; 4. Күтүү; 5. Көңүл бөлүү, кайтаруу, багуу; 6. Таандык болуу; 7. Айрым диалектилерде кара сөзүнүн омоними катары масса, көпчүлүк (толпа) мисалы, кыргыз тилинде *караламан калк*, монгол тилинде кош сөздүн экинчи компоненти катары *морь хар*-жылкы жана башкалар, кыргыз тилиндеги *кара-бодо мал*, түрк тилине салыштырганда *jilqi qara* 'скот', монг. *хун хар* 'кимдир бирөө', кыргыз тилинде *киши-кара* кимдир бирөө, *караламан калк* якут тилинде *кихи-хара буол*-статья человеком. [Э. В. Севортян, т 5]. Демек, бул мисалда **кара оору** – *жалпы элди каптаган оору* маанисинде берилет. Ошентип, эпостон алынган жугуштуу оору аталыштары түрк тилдүү элдердеги аталыштары менен салыштырылып, семантикалык-этимологиялык маанилери аныкталды.

3.3. “Манас” эпосунда фармакологиялык түшүнүктөгү дары-дармек аталыштарын билдирген лексика - семантикалык топ жана алардын структуралык-семантикалык этимологиясы. Эпостордо *денедеги ууну чыгаруу, денедеги жараат үчүн колдонулуучу апы-үпү, эбеп-себеп, кайнатма кара дары, кырма кызыл дары, чар дары, азиз, медет, мээр чөп, оржемил, уулжан, күчала, аюунун, көк жорунун, кулжанын ж.б.* бир топ аталыштар кезикти. Алардын бири - **Мээр чөп**. Этимологиясына көз чаптыра турган болсок, **Мээр сөзү** иран тилинин “*мэһр*” сөзүнөн кирген [Абдырахманов Т, 2018]. “Мээр” бизче ырайым, сүйкүм, элдик түшүнүктө адамдарга жылдыздуу, сүйкүмдүү күч-кубаттуу кылып көрсөтүүчү чөп.

*Бармактайын чайнаса, Беш талын катып чайнатса,
Адамдын мээрин кандырган, Тулпардын суусун кандырган*[С. К. 175-б].

Кыргыз тилинде- *мээр чөп*, азербайжан тилинде - *şirin ot*, түрк тилинде - *matli çimen*, казак тилинде - *tәmmI шөп*, монгол тилинде- *чихэрлэг өвс*, тажик тилинде -*алафи ширин*, өзбек тилинде -*chirin ot* деген маанилерде колдонулат. (Интернет булактарынан). Бул жерде байкагандай “*мээр*” сөзү бардык тилдерде “*сүйкүм, таттуу*” деген маанилеринде колдонулат. К.

Карасаевдин “Кабус Наама” эмгегинде *мээр чөп* фарсы тилинде да “*мехер гийах*” (“*гийах*” –бизче “*чөп*”) деп аталарына күбө болдук [К. Карасаев, 1996]. Ал эми кыргыз тилинде *кыяк* чөптүн түрү, мисалы *кара кыяк*. Кыргыз тилинде “*мээр*” сөзүнөн жаралган туунду сөздөрү катары *мээрим*, *мээримдүүлүк*, *мээримин төгүп* сыяктуу сөз формаларын кезиктиребиз жана синоними катары “*жыпар*” сөзүн алсак болот. Бул параграфта эпостон мисалдар арбын алынып, дары-дармектердин функционалдык кызматы такталып, аталыштарга структура-семантикалык, этимологиялык маанилери ачылып, варианттардагы салыштыруулар жүрдү.

3.4. “Манас” эпосунда ортопедиялык түшүнүктөгү ооруларды билдирген лексика - семантикалык топ жана алардын структуралык - семантикалык этимологиясы. Бул топко тиешелүү *сынган сөөктү*, *ордуан чыккан сөөктөрдү шакишактоо ыкмасы* жөнүндө эпостон мындай маалыматтарды келтирдик.

Сынып калган канатын
Кыябына салганы,
[С.О. 2. 299-б].

Талкаланган сыныкка,
Дары салып эп тапкан
[Ж. М. 205-б].

Байыркы кыргыздар сөөктүн сыныгына бактын бутактарынын өзөгүн тешип, сынган колго же бутка кийгизип *шакшак* коюп, жибек менен катуу таңышкан. *Шакшак* сөзүнүн маанисине токтоло турган болсок, *шакшак* сөзү кыргыз сөзү, кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө: 1. Кол, бут ж.б. сыныктарды эбине келтирип, кыймылдатпас үчүн таңып коюуда пайдаланылган атайын даярдалган жыгач. 2. Манжа сөөктөр. 3. Бутундагы боосун чокубас үчүн жыгачтан майда кылып жонуп, жипке тизип, алгыр куштун башына кийгизип коюучу нерсе. 4. Бөлөк-бөлөк болуп самсаалап тоңгон муздар; какмар, шакмарланып жабышкан кир, чыла. *Жол көрүнбөй түз болуп, Сакалы шакшак муз болуп* («Эр Табылды»). **Шакшакта** 1. Шакшак коюп таңуу. 2. Шакшак болуп самсаалап, катып туруу [кырг. тил. түш.сөзд., 2015]. деген маанилери берилсе, К. Карасаевдин эмгегинде *шакшак* сөзү иран тилинен оошкон сөз катары карап, *шакшак -буттун бармактары*. *Союл менен шакшагын кыйрата чааптыр* деген мисал менен берет [К. Карасаев, 1996]. Бир жагдай, К. Карасаев “шакшак” сөзүн иран тилинен оошкон деген пикирин айтат, бирок биз ал сөздүн иран тили менен байланышы жөнүндөгү маселеге анча ынана бербедик, алар менен карым-катышта боло электе эле ал сөз байыркы сөз катары кыргыз эли колдонгон сөз. Сибирь элдеринде жолугуп атат, демек ошол чөлкөмдө жүргөндө эле кыргыздар бул сөздү колдонгон. Тектеш түрк тилдеринде шакшак сөзүнө маанилеш төмөнкүдөй аталыштарды байкоого болот. Мисалы, казак тилинде *таңгыш* қалақ, алтай тилинде **ТАНГ- I** (перевязывать; накладывать повязку) ~ *тан‘гыш* ~ *тан‘ыш* ~ *тан‘гышкак* ~ *тан‘гышкын* туунду формалары жасалган; уңгусу-танг- I; повязка [Алт-русс.сл. 2018]; Ал эми алтай -орус

тилдеринин сөздүгүндө **шакшак** сөзү боюнча мындай түшүндүрмө берилет:

Шакшак 1) клин; үзүктебей иштенерге көп шакшак белетеп алды чтобы непрерывно работать, приготовил много клиньев; 2) мед. лубок, твёрдый фиксатор, накладка, дощечка (на место костного перелома); ийттин бертик будына шакшакты жаба танар привязывать лубок к травмированной ноге собаки) [Алт-русс.сл. 2018]. Бул параграфта аталыштардын кыргыз жана тектеш түрк тилдериндеги, анын ичинде алтай тилиндеги жана славян тилдериндеги семантикалык, этимологиялык маанилери аныкталды.

3.5. “Манас” эпосунда диетологиялык аталышындагы түшүнүктөрдү билдирген лексика - семантикалык топ жана алардын структуралык – семантикалык этимологиясы. Мүнөздөп тамак берүүдө *сүт, суу, шекер, бал* өңдүү тамак-аштарды дары катары колдонуп дарылоо; Мисалы: Жарадар болгон Манасты Каныкей:

Ал Каныкей турбады,

Шекер кошуп сүт берип, [Ж. Мамай, 2004]. дарылайт.

Мында **Шекер** -К. Юдахиндин сөздүгүндө араб тилинен киргендиги берилип, синонимдик катары - кумшекер, кант сөздөрү колдонулат. Ал эми алтай тилиндеги мааниси: **кант**; с. **чикир**; Оно сахарлу таарга учурап, [аюлар] сахарды аайыба жы жок ип алгандар (С. Суразаков) Анан, бир мүшөк кантты сүзүп, [аюу] өтө көп жеди [Алт-русс.сл.2018], **чикир** сахар; ср. **Шикир** [Алт-русс.сл. 2018]. **Шикир сахар**; жаанам шикирди таарлап алатан бабушка покупала сахар мешками. Туунду сөз алтай тилине салыштырмалуу монгол тилинде шекер сөзүнүн түшүндүрмөсү **čiker** [перс. šakar ← иран. sukara] Халхас тилинде **чихэр**, калмак тилинде- **шикр**, бурят тилинде-**шэхэр** (сахар.) [Санжеев Г. Д., Орловская М. Н. 2015]. деген түшүндүрмөлөр берилген. Демек, бардык тилдерде эле **шекер** сөзү кум сымал майда, кристалл түрүндөгү таттуу азык катары түрк тилдүү элдеринде *шекер / шикир / чикир* түрүндө колдонулат.

3.6.“Манас” эпосунда эпилепсия түшүнүгүндөгү аталыштарды билдирген лексика-семантикалык топ жана алардын структуралык-семантикалык этимологиясы. Бул топко *суу бүркүү, учуктоо, кебек түтөтүү, курмушу түтөтүү, садага чабуу* сыяктуу аталыштар каралган. Далил катары Ж. Мамайдын вариантынан төмөнкү мисалдарды алалы:

Курмушу менен учуктап,

Куу курмушу журттан таап, [Ж. Мамай, 1995].

Учуктоо- учукта I. Суук тийип, чыйрыгып, сасык тумоолоп калган адамды айыктыруу максатында кычкачты же башка темирди отко салып кызартып, андан кийин чыныга куюлган сууну улам ууртап,ысытылган темир аркылуу адамга бүркүү. *Үнү дагы киркирен калыптыр. Учуктайынбы?* (А. Токомбаев). **Учуктап коюу** 1. **учукта I** менен бирдей. 2. *өтм.* Тил албаган адамды, көпкөн жигитти сабап эпке келтирүү.

Учук сөзүнүн кыскача этимологиясына токтолсок, Байыркы түрк сөздүгүндө *uĉig* сып, налет на губах; *uĉig II* *uĉig jelpik parn.* Лихорадка; *jogadmayuluu uĉig jelpik* Неисчезающая лихорадка [Древнтр.сл.1969]; Э. В. Севортянын “Түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгү” эмгегиндеги маалыматтар мындай: *учук / uĉig I.* Кыргыз, алтай, шор ж.б. тилдерде; *учух / uĉux*-хакас тилинде; *ужук / ugug* тува тилинде; *ушык*-казак тилинде; *Учук / uĉig / uĉuk* - түрк, кыргыз, уйгур, өзбек тилинде колдонулат.

1. Суук тийүүдө, дене табы көтөрүлгөндө эринге чыгуучу исиркек; түрк, азербайжан, кыргыз, казак, каракалпак, өзбек, ногой тилдеринде ж.б. [Э. В. Севортян, т1, 1974]. Демек, элдик дарыгерчиликтеги ыкма катары учуктоо (үшүп, чыйрыгып ооруган адамды) ысытылган темирге суу бүркүү менен ооруну коркутуп чыгарат деп эсептешип, азыр да көп колдонулган ыкма.

3.7. “Манас” эпосунда физиология түшүнүгүндөгү аталыштарды билдирген лексика - семантикалык топ жана алардын структуралык-семантикалык этимологиясы. Эпосто дарылоонун дагы бир ыкмалары – *укалоо, (массаж) денени жибитүү, тебелөө, денедеге сары суудан арылтуу ыкмалары.* Бул ыкмалар тууралуу эпостон мындай мисалдарды келтирдик.

Аткып Жолой жүрүптүр,

Абакеңдин соорусу

Ары-бери сүрүптүр,

Кармаганын сүйүптүр [С. О. 224-б].

Укалоо - *укала* колду ныктай сүргүлөө, *укалоо.* *Укалат* *укала* этишинин аркылуу мамилеси; *Укалоо* *укала* этишинин кыймыл атоочу [Кырг.тил.түш.сөзд. 2015]. Э. В. Севортянын сөздүгүндө *укала* сөзүнүн башаты байыркы *uv'e/iuwe /уша (уғ/ ув/ужа (мать руками, разминать, кырг. Үбөлө,үбөлөнүп I* түрк тилинде (*uvat*-раздроблять, измельчать) түрк диалектисинде; *II. ǰ-р;үк-/йк* кыргыз, казак, каракалпак, уйгур диалектисинде *үк-үт* буудай же башка дандарды майдалоо; *йк- / йк* көп түрлөрүнүн бир бөлүгү катары *уқ-ала, уқ-але*-майдала, талкалоо; ж.б.

Демек, кыргыз тилиндеги *укала* сөзү *ук + -ала* мүчөсүнүн (кыймыл-аракеттин көп кайталанганын билдирүүчү мүчө) жалгануусу аркылуу жасалган [Э. В. Севортян, т1, 1974]. Бул жерден дагы белгилей кетүүчү нерсе адабий тилден айырмаланган диалектилик өзгөчөлүктөрдү дагы байкайбыз. Анткени адабий тилге салыштырганда говорлордогу тыбыштык жактан айырмаланган сөздөрдү т.а. фонетикалык диалектизмдерди көп кезиктиребиз. Мисалы, *укала-ушала, сызык-чызык, топурак-тупурак-турпак* ж.б.

3.8. “Манас” эпосунда токсикологиялык түшүнүгүндөгү аталыштарды билдирген лексика-семантикалык топ жана алардын структуралык - семантикалык этимологиясы. Эпостордо баатырды ууландыруу, денедеге ууну чыгаруу мотивдери кенен сүрөттөлүп, баатырдык эпостордогу салттуу мотивдерден. Мында жеке душманын гана ууландырбастан өз жанын, мансап-бийлигин сактап калуу үчүн да жакын адамын

ууландырышат. Эпосто *чык этпес уу, күйдүргөн уу, чачама уу* сыяктуу түрлөрү айтылат. Мисалы,

Күпчөккө салган бозону,

Чачпакка салган бозо бар,

Ичинде күйдүргөн уусу кошо бар.

Чачама уусу кошо бар. [С. К. 241-б].

Чачама уу сөзүнүн этимологиялык маанисине токтолсок: *Чача*-эт же башка нерсе тамакка (кызыл өңгөчкө) туруп калышынан адам какаса, шилекей же тамактын бүдүрү кекиртек жакка кетишинен адам чакайт же чачайт. Ушул *чака* же *чача* этиштери *кака* сөзүнүн бир же эки *к* тыбышы *ч* тыбышына алмаштыруудан келип чыгып, андан айырмалуу маани берип калган: *кака* > *чака* > *чача* [К. Сейдакматов,1988]. Демек, **чачама уу** сөзү *чача* сөзүнө + - *ма* (этиштен зат атооч жасоочу) мүчөнүн жалганышы аркылуу жасалып, аны ичкен адам какап-чакап, аба жетпей муунган абалдан улам айтылса керек деген пикирдебиз. **Уу** сөзүнүнүн мааниси төмөнкүдөй: **I.1.** ууктуруучу зат; **2.** *өтм.* Кайгы, зар, муң, азап; **3.өтм.** Жан кейитип, жанга баткан абал. **Уу II.1.** Мергенчилик, аңчылык, балык кармоочулук. **2.** Кандайдыр бир иштин шарты, ыгы, жолу, жөн-жайы, ички сыры; **Уу III.** Тартипсиз, баш аламан чыккан үндөр, кыйкырык-сүрөөн, дуулдаган дабыш [Кырг.тил.түш.сөзд., 2015]. **Уу IV.**ар. (*ху-он.т.е.бог*) возглас, которым дервиши сопровождают свои радения [К. Юдахин, 1985]; Монгол тилинин этимологиялык сөздүгүндө-**Ау1** (*ср. ауау 1*) Халх., бур., калм. *аг сильно, крепко, туго* (напр, об узкой обуви, приставшем комке грязи); бур., калм. *острый, крепкий, горький* (нап, о пище). ◇ – Як. *ах острый вкус в пище*; (?) кирг. *уу яд* [Санжеев Г.Д., Орловская М.Н. 2018]. маанилерди берет. Э. В. Севортянын сөздүгүндө **I** А:ВЫ/А:WІ турк.; аву (кир.=каз.); *аи, агу, аг, ави* тур. диал. ағы/аүі аз.; *агу/аүи* кум., кбал., каз., *аүилуу* (“ядовитый”), *ога/оүа* уйг.; **II** у:в/и турк.диал., *ув/иw* кум., кбал.,ног., ккалп.;ув/иу кар.; у:/и: турк.диал., кир., (уу): *у/ii* каз.; *ыв/iw* баш.диал.; **A:вы~агув~агу** и остальные двухсложные формы-производные, образованные аффиксом-(а) *э~ы~у-* в значении средства/орудия действия от глагольного члена омонимической пары а:ғ “отравлять” а:ғ “горький”. *Авзу* (*ав-+-зу*) ядовитый: у:к(< у:+-к) кир., о:ғ(<о:+-к)тув., *о:х*-(<о:+-х) хак.у:*лук*-(<у:+-лук)-кир. Все формы созначением “отравляться” [Э. В. Севортян, т1, 1974]. деген түшүндүрмө берилген. Демек, кыргыз тилинин лексиконундагы **уу** сөзүнүн баштапкы формасы бардык түрк тилдерине мүнөздүү болгон *аи, агу, аг, ави* формасында болуп, кийинчерек фонетикалык өзгөрүүгө учуроонун негизинде (байыркы тилде созулмалар болгон эмес) азыркы биз колдонулуп жаткан **уу** формасына өткөн. Буга мисал катары *буудай-бугдай, тоо-таг, ж.б.* Мындан сырткары *уу коргошун, уу тырмак, уу тил, уу-дуу болуу* сыяктуу сөз тизмектери колдонулса, **уу** сөзүн туруктуу сөз тизмектердин курамынан да кезиктиребиз. Мисалы, *уу десе, дуу деген; мойнунан байлаган ит ууга жарабайт; тилден бал да тамат, уу да тамат;*

3.9. “Манас” эпосунда хирургиялык түшүнүгүндөгү аталыштарды билдирген лексика-семантикалык топ жана алардын структуралык-семантикалык этимологиясы. Дарылоо үчүн атайын аспаптар: *тинтүүр, аштар, наштар, картык, сапсалга, бычак, искек* жана *чексе, күнсөр* өндүү дары-дармек салуучу, сактоочу, жасалуучу дарынын көлөмүн өлчөй турган буюмдарды колдонушкан. Жараатка, кан токтотууга, бузулган ириң кандарды чыгарып тазалоого, катырып, кургатуу үчүн *эбен себен, апы-үпү, кайнатма кара дары, кырма кызыл дары, куну, нуш, ийсең, жеуушаң, калдыркандын жалбырак, чар дары, медет, мээр чөп, оржемил, уулжан* сыяктуу өсүмдүктөрдөн алынган дарыларды, кээде жаныбарлардын органдарынан алынган өтүн, майын, канын ж.б. пайдаланышкан. Мисалы,
Жаман жара экен деп *Жарага дары чаптырып,*
Көрүп кыйла жан кетти. *Эбен, себен, медеттен,*
 [С.О. 2, 60-б]. [Ж. М. 651-б].

Жара сөзүнүн этимологиясы төмөндөгүдөй: Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө **Жара-I.1.** Талапка ылайык келүү, жагып калуу. ж.б. **Жара II.** Кокустуктан улам шишип, ириңдеп, ыйлаакчалар пайда болгон тери оорусу, жараат. [Кырг. тил. түш.сөзд. 2015]. Ал эми Э.В. Севортяндын эмгегинде жара сөзү- **ЙА:РА** рана порез-турк.,аз., *язва*, болячка— гаг., кирг., каз., ккал. Все исследователи, начиная с А. Вамбери, считают **йара** производным от глагола *йа:р* - резать, раскалывать. Дж. Клоссон полагал, что **йара**- монг. заимствование. Действительно, слово появляется в тюрк. источниках лишь с XIV в. Соответствие тюрк. анлаутного **й** монг. **й** тоже скорее говорит о заимствован-ном характера слова. [Э. В. Севортян, т4, 1989]. Равным образом бур. **яра** ‘болячка, рана, короста, язва’ является одноморфемным словом, но его киргизский эквивалент является двухморфемным словом: **жар**-колоть, раскалывать, зарезать, задрать + имя образующий суффикс **-а:** **жара** ‘рана, язва, болячка.’ [Санжеев Г. Д., Орловская М.Д.т1, 2016]. Монгол тилдеринин этимологиялык сөздүгүндө **YARA 1.** [*уар-а- на тюркской почве] *Халх., калм. яр, бур. яра, даг. жар (jара), дунс. jara,* мнгр. *jāra* болячка, рана, короста, язва; (иногда) сук в древесине. ◇ ← *Тюрк.: туркм. яра* рана, ранение; нарыв, язва, болячка [Санжеев Г. Д., Орловская М. Д. т3, 2018]. маанилерине күбө болдук. Демек, эзелтен эле элдик дарыгерчиликте хирургиялык дарылоо ыкмалары мыкты өнүккөндүгүнүн дагы бир далили десек болот.

3.10. “Манас” эпосунда дарылоодо колдонулган аспап-шаймандардын аталыштарын билдирген лексика-семантикалык топ жана алардын структура-семантикалык этимологиясы. **Картык**—кан алууга, канды, ириңди, денеде туруп калган желди сордуруп таштоодо колдонула турган уйдун же топоздун мүйүзүнөн жасалган, кадимки оңко сыяктуу коюлган түтүкчө түрүндөгү аспап [“Манас” энц., т. 2. 1995].

Кан –ириңин бузулган,

Картык менен тарттырып, [Ж. Мамай, 2004].

Э. В. Севортяндын эмгегинде *карт сөзү* түрк, каракалпак, казак, кыргыз, ногой, татар, башкыр тилдеринде- *қарт* формасында, кумык диалектинде- *қорт* формасында кездешет. *Карт* сөзү – 1. Кыргыз, түрк тилдеринде жаранын оозундагы карттанган бөлүгү; 2. катуу-түрк, азербайжан тилдеринде; 3. сырткы кабык- жумуртканын, дандын сырты, дарактын, бадалдын кабыгы, сырткы орогучу-тоф, тува тилинде; 4. Эски-түрк, каракалпак, азербайжан, кыргыз, казак, ногой, татар тилдеринде адамдын, жаныбардын, өсүмдүктүн жашы деген түшүнүктү берет. Кыргыз тилинин нукура сөзү болгон *картык* сөзү жогорудагы мисалдарга карай *карт (жара, жаранын оозундагы карттанган бөлүгү)* сөзүнө зат атоочтон зат атооч жасоочу-*ык* мүчөсү жалганып *карт+ык = картык* сөзү жасалышы мүмкүн.

3.11. Элдик дарыгерчиликке байланыштуу кесиптик лексика жана алардын структуралык-семантикалык этимологиясы. Элдик дарыгерчиликке байланыштуу: *албынчы, аначы, бадикчи, бакшы, куучу, табып, сыныкчы, чекмечи, укалоочу, эмчи* сыяктуу бир топ кесипчиликтин айрым түрлөрүнө этимологиялык анализ жүргүздүк.

Албынчы – монгол тилинин этимологиялык сөздүгүндө “*албын*” сөзү 1. кыргыз тилинде оорунун аталышы, 2. сыйкырчылык жол менен “*шайтан кыздарды*” кубалоо, ал эми халхас тилинде-*албин*, бурят тилинде *альбан* каардуу, жаман рух, “*шайтан кыздарды*” кубалоо деген түшүнүктө берилет [Санжеев Г.Д., Орловская М.Н. т1, 2015]. К. Карасаевдин сөздүгүндө орток сөзү катары каралып, түтөктү эмдөө ырымы, монгол тилинде жин, шайтан деген түшүнүктү берет. Алтай тилдеринин сөздүгүндө “*албын*” сөзү сыйкыр күч, *албынду* -айлануу, бурмалоо. *Албын-илбин* 1) сыйкырдуу; 2) арбактуу; 3) керемет, адаттан тыш деген маанилерди берет [Алт.-русс.сл., 2018]. Ошентип, кыргыз салттуу дарыгерчилигиндеги кесипчиликке байланыштуу 26 аталыштын айрымдарына семантикалык, этимологиялык маанилери ачылып, иликтөөлөр жүрдү.

ЖЫЙЫНТЫК

Диссертациялык изилдөөдө негизги илимий жана практикалык жыйынтыктар жана бул багытта мындан кийинки изилдөөлөрдүн жолдорун жана перспективаларын бердик. “Манас” эпосунун мисалында оору жана аны айыктырууга байланыштуу аталыштарга этнолингвистикалык өңүттө иликтөө жүргүзүлдү. Изилдөө иши төмөндөгүдөй жыйынтыктарды көрсөттү:

1) Жалпы лингвистика, түркология, кыргыз тил илиминде оору жана аны айыктырууга байланыштуу аталыштарга арналган илимий эмгектерде айтылган илимий-теориялык жоболорду талдоого алуу аркылуу проблеманын изилдениш абалы аныкталды;

2) Элдик дарыгерчилик салттуу билимдин бир тармагы катары

каралгандыктан, салттуу билимдин башка түрлөрү да талданды;

3) Көркөм чыгармаларда оору жана аны айыктырууга байланыштуу аталыштардын колдонулушунун жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрү жана тенденциялары аныкталды;

4) Оору жана аны айыктырууга байланыштуу аталыштарга функционалдык мүнөздөмө берилди;

5) Жалпы адамзаттык жана улуттук маданий маалыматтардын негизинде оору жана аны айыктырууга байланыштуу аталыштардын тарыхый-семантикалык, этимологиялык мааниси чечмеленди.

Диссертациянын темасы боюнча жарык көргөн эмгектердин тизмеси:

- 1. Супаева А. А.** “Манас” эпосундагы оору аталыштары жана алардын лексика-семантикалык, тематикалык топтору [Текст] / А.А.Супаева // “Ala Too Academic Studies” -2022. №4. 230-236-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=50277632>
- 2. Супаева А. А.** “Манас” эпосунда кезиккен аял ооруларынын аталыштарына лингвистикалык анализ [Текст] / А. А.Супаева // “Ala Too Academic Studies” -2023. №2. 356-364-бб. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=75176214>
- 3. Супаева А. А.** “Манас” эпосундагы элдик хирургиялык ыкмалардын жана колдонулуучу аспаптардын аталыштарына этимологиялык анализ [Текст] / А. А. Супаева // ESSA II. International Eurasian Social Sciences and Arts Symposium 25-26 March, 2023 229-236-бб. <https://essasymposium.org>
- 4. Супаева А. А.** Кыргыз элинин салттуу дарыгерчилиги [Текст] / А. А. Супаева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана -2023. №9. - С. 363-366. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54151678>
- 5. Супаева А. А.** “Манас” эпосундагы диетологиялык топ аталышындагы түшүнүктөрдүн лексикалык-семантикалык тобу жана алардын этимологиясы [Текст]/ А. А. Супаева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. -2023. №9. –С. 367-369. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=65668386>
- 6. Супаева А. А.** “Манас” эпосундагы жугуштуу оору аталыштарынын семантикалык жана этимологиялык өзгөчөлүктөрү [Текст] / А.А. Супаева // Известия ВУЗов Кыргызстана. -2024. №1.–С.376-379. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=69230835>
- 7. Супаева А. А.** “Манас” эпосунда кыргыз элдик фармакологиясын туюндурган аталыштардын этимологиясы [Текст] / А. А. Супаева // Известия ВУЗов Кыргызстана. -2024. №1. –С.380-384. <https://elibrary.ru/item.asp?id=69230836>
- 8. Супаева А. А. Ж. Мамайдын варианты боюнча “Манас” эпосундагы элдик дарыгерчилик [Текст] / А. А. Супаева // “Alatoo Academic Studies” - 2024. №3. -С. 230-236. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=75176214>**

Супаева Аида Акунбековнанын 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган “Манас” эпосунда оору жана аны айыктырууга байланыштуу аталыштардын структурасы, семантикасы жана этимологиясы. (С. Каралаев, С. Орозбаков жана Жусуп Мамайдын варианттарын салыштыруу)” аттуу темадагы диссертациялык эмгегинин

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: салттуу билим, элдик дарыгерчилик, оору аталыштары, этнолингвистика, структура, семантика, этимологиялык анализ.

Иштин объектиси – Эпосто берилген салттуу дарыгерчиликке байланыштуу аталыштар, тилдик факт-материалдар, лексикалык бирдиктер.

Изилдөөнүн предмети – “Манас” эпосунда ооруга жана аларды айыктырууга байланыштуу аталыштардын структурасы, семантикасы жана этимологиясы.

Изилдөөнүн максаты: “Манас” эпосунда оорулардын жана аларды айыктырууга байланыштуу аталыштардын лексикалык-семантикалык, функционалдык өзгөчөлүктөрү боюнча топторго бөлүштүрүү, этимологиясын аныктоо жана анын тилдин лексикалык системасындагы ордун көрсөтүү.

Изилдөө методдору катары сыпаттама, топтоо, системалаштыруу, структуралык, синтез, моделдештирүү, этимологиялык тарыхын ачып берүү ж.б. методдор пайдаланылды.

Изилдөөнүн негизги натыйжалары:

- 1) Жалпы лингвистика, түркология, кыргыз тил илиминде оору жана аны айыктырууга байланыштуу аталыштарга арналган илимий эмгектерде айтылган илимий-теориялык жоболорду талдоого алуу аркылуу проблеманын изилдениш абалы аныкталды;
- 2) Элдик дарыгерчилик салттуу билимдин бир тармагы катары каралгандыктан салттуу билимдин башка түрлөрү да талданды;
- 3) Көркөм чыгармаларда оору жана аны айыктырууга байланыштуу аталыштардын колдонулушунун жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрү жана тенденциялары аныкталды;
- 4) оору жана аны айыктырууга байланыштуу аталыштарга функционалдык мүнөздөмө берилди;
- 5) жалпы адамзаттык жана улуттук маданий маалыматтардын негизинде оору жана аны айыктырууга байланыштуу аталыштардын тарыхый-семантикалык, этимологиялык мааниси чечмеленди.

Колдонулуу чөйрөсү: кыргыз тили илиминде лексикология, этимология, этнолингвистика сыяктуу бөлүмдөрдүн изилдөө иштеринде илимий багыттагы теориялык жана практикалык материал боло алат. “Манас” таануу, салттык билимдер, эл таануу дисциплиналары боюнча иш алып барууда колдонууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертационного исследования Супаевой Аиды Акунбековны “Структура, семантика и этимология названий, связанных с болезнями и их лечением в эпосе “Манас” (Сравнение вариантов С. Каралаева, С. Орозбакова, Ж. Мамай) по специальности 10.02.01 – кыргызский язык, представленной на соискание учёной степени кандидата филологических наук.

Ключевые слова: традиционное знание, народное целительство, названия болезней, этнолингвистика, структура, семантика, этимологический анализ.

Объект работы – Представленные в эпосе названия болезней, относящиеся к традиционному целительству, языковые факты и материалы, лексические единицы.

Предмет исследования – Структура, семантика и этимология названий болезней и способов их лечения в эпосе “Манас”.

Цель исследования: Разделение на группы по лексико-семантическим, функциональным особенностям названий болезней и способов их лечения в эпосе “Манас”, определение их этимологии и показ их места в лексической системе языка.

Методы исследования. Нами использованы такие методы как описание, группирование, систематизация, структурный анализ, синтез, моделирование, раскрытие этимологической истории и другие методы.

Основные результаты исследования:

1) Изучение научно-теоретических положений трудов по общей лингвистике, тюркологии, кыргызскому языкознанию по проблемам названий болезней и способов их излечения позволило нам определить состояние исследованности проблемы;

2) Поскольку народное целительство рассматривалось нами как одна из ветвей традиционных знаний, были изучены и другие виды традиционных знаний;

3) Определены общие закономерности и тенденции использования в художественных произведениях названий болезней и способов их излечения;

4) Даны функциональные характеристики названий болезней и способов их лечения;

5) На основании общечеловеческих и национальных культурных сведений разрешены историко-семантические и этимологические значения названий болезней и связанных с ними способов лечения.

Сфера использования: В исследовании таких разделов кыргызского языкознания как лексикология, этимология, этнолингвистика результаты нашей работы могут стать теоретическим и практическим материалом. Их также можно использовать при обучении Манасоведению, традиционным знаниям и иным учебным дисциплинам.

RESUME

Dissertation title of Supaeva Aida Akunbekovna: "Structure, semantics, and etymology of names associated with diseases and their treatment in the epic "Manas" (a comparative analysis of the versions by S. Karalaev, S. Orozbekov, and Zh. Mamay)

Specialty: 10.02.01 - Kyrgyz Language

Keywords: traditional knowledge, folk healing, disease nomenclature, ethnolinguistics, structural analysis, semantic analysis, etymology.

Research Object: Terms related to diseases and their treatments as presented in the epic "Manas," including linguistic data and lexical items.

Research Subject: The structure, semantics, and etymology of disease names and treatment methods in the epic "Manas."

Research Aim: To categorize the disease names and treatment methods in the epic "Manas" based on lexical-semantic and functional characteristics, determine their etymologies, and elucidate their roles within the language's lexical system.

Research Methods: The study employs descriptive analysis, classification, systematization, structural analysis, synthesis, modeling, and etymological investigation.

Main Research Findings:

1. A review of scholarly works in general linguistics, Turkology, and Kyrgyz linguistics concerning disease nomenclature and treatment methods established the current state of research on the topic.

2. Folk healing was examined as a branch of traditional knowledge, leading to the exploration of other traditional knowledge types.

3. General patterns and trends in the use of disease names and treatment methods in literary works were identified.

4. Functional characteristics of disease names and treatment methods were analyzed.

5. Historical-semantic and etymological meanings of disease names and associated treatments were elucidated based on universal and national cultural contexts.

Application Scope: The findings can serve as theoretical and practical resources in Kyrgyz linguistics fields such as lexicology, etymology, and ethnolinguistics. They are also applicable in teaching Manas studies, traditional knowledge, and related academic disciplines.